

LIETUVIŲ KALBOTYROS KLAUSIMAI XXXVII (1997)
LEKSIKOGRAFIJOS IR LEKSIKOLOGIJOS PROBLEMOS

Erdvilas JAKULIS

**MIŠRIOJO TIPO *a*-KAMIENIŲ VEIKSMAŽODŽIŲ SU BENDRATIES
PRIESAGA *-éti* (*varvėti*, *vařva*, *varvėjo*) KIRČIAVIMAS**

Žodžio morfologinę struktūrą ir atskirus jos lygmenis sieja glaudus ryšys su kirčiavimu. Straipsnyje norima pasiaiškinti, kaip akcentinės ypatybės susijusios su konkretaus tipo veiksmažodžių šaknies struktūra (vokalizmu ir konsonantizmu) bei konkrečiaja semantika. Tyrimo objektu pasirinktas *a*-kamienių veiksmažodžių, turinčių bendraties ir būtojo laiko priesaginį *-é-*, struktūrinis tipas. Dabartinėje lietuvių kalboje¹ yra 264 tokio modelio veiksmažodžiai (arba 268, jeigu įskaitytume homonimus *mokéti* – 1 “atsilyginti”, 2 “sugebēti”, *deréti* – 1 “lygti; lažintis”, 2 “tikti”, 3 “augti ir duoti vaisių” (plg. Jakaitienė 1988: 149), *virbēti* – 1 “knibždēti; drebēti”, 2 “virsti virbais”). Šis tipas ne visada aiškiai atribojamas nuo kitų veiksmažodžių, turinčių priesagą *-éti* (pvz., *-séti*, *-teléti*, *-teréti*). Šios priesagos laikomos *-éti* variantais, nepaisant, jog skiriasi esamojo laiko kamiengaliai. Priesagos *-séti* (variantas *-šéti*) būdingas išimtinai tik *si*-kamieniams veiksmažodžiams (pvz., *girgséti*, *gírgsi*). Priesagų *-teléti* ir *-teréti* veiksmažodžiai išlaiko priesaginius *tel-*, *ter-* (*virpteléti*). Kai kurių kalbininkų darbuose (žr. Skardžius 1943: 521) neattribuojami *varvėti* (*vařva*, *~éjo*) tipo ir mišriojo tipo *i*-kamieniai (*tyléti*, *týli*, *~éjo*) bei antriniai *éja*-kamieniai veiksmažodžiai (*álpéti*, *~éja*, *~éjo*), nes visų šių tipų bendraties ir preterito formos vienodos. Tačiau, atidžiau patyrinėjus, šie tipai yra gana skirtini. Kitokia ne tik veiksmažodžių struktūra, bet ir semantika, daryba². Šiuokart bus nagrinėjami kirčiavimo dalykai.

Kalbant apie kirčiavimą, svarbūs du aspektai:

- 1) kadangi *varvėti* tipo veiksmažodžiai turi priesagą, tai, kaip ir visi priesaginiai, gali būti arba šakninio, arba priesaginio kirčiavimo;

¹ Medžiaga rinkta iš DŽ₂ ir papildyta DŽ₃ duomenimis.

² Priesagos *-éti* (ir varianto *-šéti*) *si*-kamieniai veiksmažodžiai yra ištirkukų su formantu *-t-* vediniai, pvz., *bùrbt* : *bùrb̥si* (*-éti*, *-éjo*). Kalbininkų nesutariama dėl pastarųjų kilmės – kai kas linkęs laikyti juos deverbatyvais (žr. DLKG: 394), plg.: *bùrb̥si* (*burbéti*, *-éjo*) ir *buřbia* (*buřbt*, *buřbē*). Tačiau savo penultimos prieigaide jie aiškiai artimesni ištirkukams, be to, ne visuomet greta tokio veiksmažodžio galima rasti bendrašaknį mišriojo tipo ar šakninių veiksmažodžių, o tik ištirkuką. Mišriojo tipo *a*-kamieniai veiksmažodžiai dažniausiai yra pirminiai.

2) kadangi jie esamajame laike priesagos neturi, šaknies akcentinius dalykus galima sieti su šaknies morfonologine struktūra, semantika ir kt.

PRIESAGOS *-éti* AKCENTINĖS YPATYBĖS

a-kamieniai, kaip ir kiti mišriojo tipo veiksmažodžiai, yra priesaginio kirčiavimo. Beveik visais atvejais bendarties ir būtojo kartinio laiko priesaga gauna kirtę, nesvarbu, kokį šaknies kirtę – akūtinę ar neakūtinę – turi esamojo laiko forma, plg. *bárška*: *barškéti*, *-éjo* ir *vařva*: *varvéti*, *-éjo* (taip pat ir *mýli*: *myléti*, *-éjo*; *týli*: *tyléti*, *-éjo*). DŽ₃ nurodo tik vieną tokią *a*- kamienę išimtį *áida* (*áidéti*, *áidéjo*). Beje, ši išimtis pateikta tik paskutiniajame DŽ leidime. Pastovų pamatinį formų šaknies kirtę turi apie 20 *i*-kamieno žodžių. Jie taip pat laikytini išimtimis: *čiáudi* + *-éti* = *čiáudéti*, *-éjo*; *mérди* + *-éti* = *mérdéti*, *-éjo*. Tokie žodžiai linkę pereiti į antrinių veiksmažodžių klasę, pvz., *kósi* / *kóséja* / atem. *kósti* (*kóséti*, *-éjo*) ir kt. (plg. Stundžia 1995: 129–130).

varvéti TIPO VEIKSMAŽODŽIŲ ŠAKNIES AKCENTINĖS YPATYBĖS

Kaip ir kiti mišriojo tipo priesagos *-éti* veiksmažodžiai, *a*-kamieniai veiksmažodžiai šakninių kirtų gauna tik esamojo laiko formose: *varvéti*, *varváva*; *mokéti*, *móka* (*gailéti*, *gailí*; *myléti*, *mýli* ir kt.).

a-kamieniai veiksmažodžiai su **fonologiškai trumpa šaknimi** sudaro 56,44% visų *varvéti* tipo veiksmažodžių, užfiksuotų DŽ₂ ir DŽ₃. Fonologiškai trumpos šaknys (*CaC*, *CeC*, *CuC*, *CiC*)³ kirčiuotoje trečiojo asmens formoje balsius *a*, *e* pailgina iki ilgų ir kirčiuojamos cirkumfleksiškai (*tekéti*, *téka*, *tekéjo*; *lašéti*, *laša*, *lašéjo*); šaknies balsiai *i*, *u* išlieka trumpi (*judéti*, *júda*, *judéjo*; *žibéti*, *žiba*, *žibéjo*). Tarmėse jų atliepimai dažnai sutampa – visi kirčiuoti balsiai ilginami iki pusilgių arba ilgų. Galima palyginti su priesagos *-séti* (-*séti*) mišriaisiais *si*-kamieniais veiksmažodžiais, kurie šiuo atveju išlaiko trumpus visus balsius, t.y. tokius, kokie yra pamatiniuose žodžiuose – ištiktukuose (*trákšt*: *trakséti*, *tráksí*; *bùbt*: *bubséti*, *bùbsi*; *tékšt*: *tekšéti*, *tékši* ir pan.).

Priesagos *-éti* mišriųjų veiksmažodžių, turinčių **fonologiškai ilgą šaknį**, būna ir akūtinų, ir cirkumfleksinių. DŽ₂ duomenimis priesagos *-éti* *a*-kamieniai veiksmažodžiai su fonologiškai ilga šaknimi sudaro daugiau kaip 43% visų *varvéti* tipo veiksmažodžių. Iš jų 76% būdingas akūtas, pvz., *čiùlba* (*čiulbéti*, *čiulbéjo*), taip pat *dúlka*, *mírga*, *táuška*, *pýška*, *póška*, *tárška*, *vírpa*.

³ C – bet koks priebalsis ar priebalsių samplaika.

Cirkumfleksą turi per 20 veiksmažodžių: *aĺma* (*alméti*, *alméjo*), taip pat *býra*, *gařma* (-ár-), *kaĺba*, *mařma* (-ár-), *riěda*, *skańba*, *skaúda*, *vařva*.

Tarp *i-kamieno* veiksmažodžių su ilgaja šaknimi akivaizdžiai vyrauja cirkumfleksas (pvz., *gařli*, *giřdi*, *lýdi*, *művi*, *spiňdi*, *žiūri* – šiemis atvejams būdinga cirkumfleksinė metatonija, lyginant su pamatiniais veiksmažodžiais, plg.: *művi* (*művēti*) ir *máuti*, *žiōji* (*žiojēti*) ir *žiōti*. Akūtinės šaknies *i*- kamienių yra labai nedaug (*mýli*, *nóri*, *sédi*, *stóvi*, *tǐngi*, *klédi*).

Varianto *-séti* ilgosios šaknies *i*-kamieniams veiksmažodžiams išimtinai būdingas akūtas, pvz., *kárksi*, *bliùrbsi*, *tárksi* ir kt. Kadangi dauguma šių veiksmažodžių yra susiję su ištiktukais ir reiškia staigų pasikartojantį veiksmą, priegaidės pasirinkimas yra motyvuotas ikoniškai. Lyginant *-séti* vedinius su pamatiniais veiksmažodžiais, o ne su ištiktukais, vedinių akūtas laikytinas metatoniniu (plg. *kařkti* : *kárksi*) (plg. Stundžia 1995: 130–131).

Varvéti tipo veiksmažodžių esamojo laiko formų ilguju šaknų kirčiavimą lemia: 1) šaknies morfonologinė struktūra (vokalizmas, konsonantizmas) ir 2) žodžio semantika (iš dalies). Priesaga *-éti* tam įtakos neturi.

1. Šaknies morfonologinė struktūra

Žodyne nerasta *varvéti* tipo veiksmažodžių su šaknies balsiu -é-, su dvibalsiais -ei-, -ui- ir dvigarsiais -el-, -em-, -er- bei -im-. Dvigarsiai su balsiais -e-, -i-, -u- beveik visada tvirtapradžiai: -ér- 8 (variantas *nérna* / *neřna* bei dz. *žveřbla*⁴), -ír- 15, -íl- 4, -ín- 3, -(i)ùr- 25, -(i)ùm- 3 (variantas *buřba* / *bùmba*⁵), -(i)ùn- 3.

Dvigarsiai su balsiu -a- : -ař- 2, -ár- 3, -ár / -ař- 5 (*nárna* / *nařna*, *dárda* / *dařda*, *mařma* / *mármra*, *gařma* / *gárma*, *gařga* / *gárga*), -al- 4, *arñ-* 4 (variantas *bařba* / *bám̥ba*; plg. *buřba* / *bùmba*). Linkstama į cirkumfleksinį variantą. Tik dvigarsiai su antruoju vokalizmo sandu -n- (*blázga*, *brázga*⁶, *žvánga* / *žvařga*) beveik visuose *varvéti* tipo veiksmažodžiuose implikuoja tvirtapradę šaknies priegaidę.

Dvibalsinėse šaknyse dominuoja akūtas: -áu- 8, -aū- 1 (*skaúda*), -ái- 1 (*aídī* / *áida*).

Šaknyse su ilgaisiais -ū-, -y-, -ie- dominuoja cirkumfleksas: -ū- 3 (*kūpa* / -i, *dūléja* / *dūla*, *tríūsa*), -ū- 1 (*dúzga*), -ý- 3 (*býra*, *výva*, *rýta*), -ý- 1 (*pýška*), -ie- 2 (*riěda*, *riěta*).

⁴ Beje, DŽ₂ šio veiksmažodžio šaknis buvo akūtinė.

⁵ Variantas *bùmba* DŽ₃ nebepateikiamas.

⁶ Dvigarsis an prieš pučiamuosius virtęs 4.

Šaknyse su ilgaisiais -o- ir -uo- dominuoja akūtas: -ó- 5 (*póška*, *móka*- 2, *sópa*, *tvóška*), -iō- 1 (*kiögžda* / -i), -iùo- 1 (*liùoba*). Pastarasis pavyzdys yra žemaitybė, morfonologine struktūra bei reikšme nutoles nuo kitų varvėti tipo veiksmažodžių.

Iš šių pavyzdžių matyti, kad šaknies vokalizmas gali būti susijęs su vienokia ar kitokia šaknies priegaise: *kiáugžda* / -i = *kiögžda* / -i „džiūti, sausėti, nykti”, *gařga* / *gárga* = *gírga* “girgséti, gagenti (apie žąsi)”, *gařgžda* = *gírgžda* = *gùrgžda* “išduoti nemalonų trynimosi garsą”, *dařda* / *dárda* = *dírda* “bildéti važiuojant, važiuoti bildant”. Kaip matyti, tos pačios reikšmės dubletai gali turėti skirtinges priegaides, nors dauguma sinonimų sutampa ir priegaise, ir reikšme (plg. *térška* = *tárška*; *nárna* / *nařna* = *nérna* / *neřna* = *niùrna* / *niuřna*).

Ilgųjų šaknų kirčiavimas gali būti susijęs ir su konsonantizmu.

Šaknys, turinčios auslauto -šk-, -sk- (tipas -ST-), visuomet yra tvirtapradės: *pýška*, *póška*, *páuška*, *térška*, *čérška*, *čiùrška*, *tvóska* ir kt. Šaknyse su auslauto -zg-, -zd- irgi dominuoja akūtas: *dúzga* = *dùnzga*, *brázga*, *blázga*, *ùrzga*, *bírzga*, *bùrzga*, *niùrzga*, *bùrzda* ir du cirkumfleksiniai *balzga*, *grařzda*. Kitos auslauto -ST- samplaikos -št-, -st-, -žd- būdingos tik trumposioms šaknims (*kùšta*, *plásta*, *kùžda* ir kt.), jeigu neskaidytume smulkiau veiksmažodžio *gargždēti*, *gařgžda* (reduplikacinis skiemuo ir formantas -žd-: *gar-g(ar)-žd-a*). -TST- tipo auslauto samplaika įtakos šaknies priegaidai neturi, plg. *gírgžda*, *gùrgžda* ir *gařgžda*, *kiáugžda* ir *kiögžda*. Samplaika -bl- (tipas -TR-) užfiksuota tik dviejuose tarminiuose žodžiuose – *vébla* ir *žvérlba*, todėl sunku ką pasakyti apie jos ryšį su šaknies priegaidė. Kokių nors šaknies priegaidės ir vieno šaknies galio priebalsio sąsajų nepastebėta. Matyt, neturi priegaidėi įtakos ir šaknies pradžios priebalsiai ar jų samplaikos. Tiesa, veiksmažodžiai, turintys pradžios priebalsių č yra visi tvirtapradžiai (*čiùlba*, *čiùlda*, *čiùlpa*, *čiáuška*, *čérška*, *čírška*), bet greičiausiai labiau susiję ne su šiuo priebalsiu, o su šaknies vokalizmu arba auslauto samplaika -šk- (žr. aukščiau). Panašu, kad taip turime traktuoti ir anlauto c-, dz-, dž- (*círpa*, *džíngla*, *džérška*) bei bl-, kn-, sp- turinčių veiksmažodžių šaknies priegaidę. Galbūt tik pradžios samplaika *sk-* labiau susijusi su priegaidė, t. y. su cirkumfleksu (*skaūda*, *skam̩ba* / *skámba*). Tokią mintį patvirtintų ir tai, kad visi kiti veiksmažodžiai su vokalizmu -au- yra tvirtapradžiai, o su dvigarsiu -am- gali būti ir akūtiniai, ir cirkumfleksiniai. Šie žodžiai skiriiasi savo kirčiavimu ir nuo kitų tai pačių semantinei grupei priklausančių žodžių (plg. *sópa* : *skaūda*, apie tai žr. toliau). Tačiau pavyzdžių su šiuo konsonantizmu stoka neleidžia daryti kokių nors platesnių apibendrinimų.

Sąsajos tarp reduplikuotos šaknies konsonantizmo ir šaknies priegaidės nepastebėta (plg. *niùrna* ir *nérna*, *mùrma* ir *mařma* / *márm̩a* bei kt.).

Vokalizmo ir konsonantizmo sąsaja su kirčiavimu neatsiejama nuo morfoliginės veiksmažodžių struktūros. Tai aiškiai matyti palyginus

a-kamienius priesagos -éti veiksmažodžius su giminiškais šakniniais *ia*-kamieniais veiksmažodžiais (akūtas : cirkumfleksas): *bùrzga* (*burzgéti*, -éjo) : *buřgia* (*buřzti*, *buřze*), taip pat *bìrzga* : *biřgía*, *tárška* : *tařškia*, *páuška* : *pařškia*, *sùlpa* : *sulþia* (*sulþti*, *sulþe*) ir kt. Tokias poras turi apie 28% ilgosios šaknies veiksmažodžių. Tos šaknys – tik dvigarsinės ir dvibalsinės (balsinių néra). Šiuo atveju galima skirstyti veiksmažodžius pagal kamiengalio minkštumą arba kietumą (plg. su vardažodžių priesagomis).

Priesagos -éti i-kamienių giminiacių nagrinėjamiesiems veiksmažodžiams yra nedaug. Dažniau abiejų kamienų variantai yra cirkumfleksiški: *küpi* / -a, *kiōgžda* / -i, bet *ařdi* / áida, *kiáugžda* / -i, *smírdi* / -a.

2. Semantika

Kirčiavimas dažnai susijęs su semantika. Žemiau pateiktoje lentelėje ilgosios šaknies varvėti tipo veiksmažodžiai suskirstyti pagal reikšmę.

Semantikos lentelė⁷

Sem. grupė	Garsas	Judėjimas	Destrukcia	Psich.-fiz. ypatybės	Šviesa	Kvapas	Visuomen. santykiai
-o-	<i>póška</i> <i>tvóška</i>		<i>kiogžda</i> / -j (<i>poška</i> 2)	<i>1 móka</i> <i>sópa</i> (<i>tvóška</i> 2)			<i>1 móka</i>
-ü-	<i>dúzga</i>		<i>düléja</i> / <i>düla</i> <i>küpa</i> / -i				<i>triūsa</i>
-y-	<i>pýška</i> <i>výva</i>	<i>býra</i> (<i>pýška</i> 3) <i>rýta</i> (DŽ ₂)	<i>(pýška</i> 2)				
-ie-		<i>riěda</i> <i>riěta</i>	<i>(riěda</i> 4 'ritasi, kalasi')				
-uo-				<i>liúoba</i>			
-ai-	<i>ařdi</i> / áida; áidéti, -a						
-au-	<i>čiáuška</i> <i>káuška</i> <i>kliáuga</i> <i>niáužga</i> <i>páuška</i> <i>pliáuška</i> <i>táuška</i>		<i>kiáugžda</i> / (DŽ ₂ : -i)	<i>skaūda</i>			

⁷ Skaitmuo prie pavyzdžio reiškia numerį, kuriuo veiksmažodžio reikšmė pažymėta žodyne. Jei aptariamoji veiksmažodžio reikšmė yra nepagrindinė, veiksmažodis lentelėje pateikiamas suskliaustas. Greta parašomas to veiksmažodžio reikšmės eilės numeris. Jei numero néra, vadinas, veiksmažodžio garsinė ir judėjimo semos susipyntusios ir žodyne pateikiamas kaip viena reikšmė. Pažyma DŽ₂ pridedama prie tų pavyzdžių, kurie DŽ₃ nepateiki.

Sem. grupė	Garsas	Judėjimas	Destrukcia	Psich.-fiz. ypatybės	Šviesa	Kvapas	Visuomen. santykiai
-er-	<i>blérba</i> <i>džérška</i> <i>čérška</i> <i>érsa</i> <i>knérza</i> (DŽ ₂) <i>nérna</i> (er) (DŽ ₂) <i>térška</i> <i>vérva</i>				<i>žveřbla</i>		
-ar-	<i>bárba</i> <i>bárška</i> <i>dárdá</i> (ar) <i>gařga</i> (ár) <i>gařgžda</i> (gařma (ár) 2) (mařma (ár) 2,3,4) <i>nárna</i> (ar) <i>tárška</i> (vařva 2)	(dárda (ar) 2) <i>gařma</i> (ár) <i>mařma</i> (ár) 1 vařva		(gařga (ar))			
-ír-	<i>bírzga</i> <i>círpa</i> (DŽ ₂) <i>dírda</i> (DŽ ₂) <i>čírška</i> <i>gírga</i> <i>gírgžda</i> <i>spírga</i> <i>šírša</i> (DŽ ₂) <i>zírza</i> (vírpa 2)	(bírzga 2) (dírda 2) (DŽ ₂) kírba (mírga 2) tírta (zírza 2) 1 vírba vírpa		(čírška 2) (spírga)		(kírba 2) mirga (vírpa 3)	<i>smírди</i> / -a
-ur-	<i>bliúrba</i> <i>bürba</i> <i>bürzda</i> (bürzga 2) (čiúrška 2) (gliúrga) (gúrga 2) <i>gúrgžda</i> <i>kniúrza</i> <i>mùrma</i> <i>niùrna</i> <i>niùrzga</i> <i>šúrga</i> (DŽ ₂) <i>ùrga</i> <i>ùrza</i> (DŽ ₂) <i>ùrzda</i> <i>ùrzga</i> <i>zúrza</i>	(bliúrba 3) bürga bürzga čiúrška gliúrga gúrga gúrna kùrna pùrta spùrda spùrzda (DŽ ₂) ùrda					
-al-	<i>balžga</i> (DŽ ₂) <i>kařba</i>	ařma sařva		kařba 1			
-il-	<i>bílda</i> vílba	(vílda 2)		dílga	žvílga		

Sem. grupė	Garsas	Judėjimas	Destrukcia	Psich.-fiz. ypatybės	Šviesa	Kvapas	Visuomen. santykiai
-ul-	<i>čiùlba</i> <i>čiùlda</i> (DŽ ₂) <i>úlba</i> <i>úlda</i>	<i>čiùlpa?</i> <i>dùlka</i> <i>sùlpa?</i>					
-am-	<i>bañba</i> (ám) <i>pámpa</i> (DŽ ₂) -añ-) <i>skañba</i> (ám)	<i>grañzda</i> (būsena)					
-um-	<i>buñba</i> (driùmba) <i>pùmpa</i> (tarm.)	<i>driùmba</i> <i>liùmpa</i>					
-an-	<i>blázga</i> <i>brázga</i> <i>žvánga</i> (añ)	<i>žvañga</i> (án) 2					
-in-	<i>dzinga</i> <i>tríンka</i>	<i>tinta</i>					
-un-	<i>dùnda</i> <i>dùnzga</i> (DŽ ₂) <i>kliùnka</i>	<i>(kliùnka 2)</i>					

Aiškiai dominuoja garsą reiškiantys veiksmažodžiai. Jų šaknys daugiausia akūtinės. Tik 14 žodžių turi tvirtagalę šaknį. Iš jų 9 turi abu kirčiavimo variantus. Tvirtagalę garsažodinių veiksmažodžių priegaidę kai kuriais atvejais galima aiškinti pragmatika – t.y. mažesnio intensyvumo garsą reiškiantys gali būti tvirtagaliai (*mařma / márma*, *bámba / bañba*, *buñba*, *výva* – žodžiai, reiškiantys tylų murmėjimą, veršlenimą; bet *mùrma*, *niùrna*, *niùrzga* ir kt. – tvirtapradžiai). Vis dėlto šiuo atveju nevertetū pamiršti šaknies vokalizmo (žr. aukščiau). (Tiesa, LKŽ VII pateikiama ir kita *mařma / márma* reikšmė „skęsti, grimzti, garmėti”, kuri galbūt implikuoja cirkumfleksą. Apie tai žr. toliau.)

Veiksmažodžių *bałzga*, *kałba* cirkumfleksas greičiausiai susijęs su vokalizmu *-al-*, o ne garsine reikšme. Žodžiai *skañba*, *žvánga* / *žvañga*, reiškiantys intensyvų garsą, yra tvirtagališki, matyt, irgi dėl vokalizmo. Taip pat ir *gařgžda* (plg. *gírgžda*).

I garsą reiškiančių žodžių grupę patenka ir visi veiksmažodžiai su auslauto *-šk-*, todėl galima būtų manyti, jog jų akūtą implikuoja reikšmę, o ne konsonantizmas. (Veiksmažodžių *póška*, *pýška* destrukcinė reikšmė yra aiškiai garsinės kilmės.)

Iš judėjimo reikšmės veiksmažodžių galima išskirti riedėjimą reiškiančius tvirtagalius *riëda*, *riëta*, *rýta*, kurie neturi garsinės semos (plg. *dařda* / *dárda*, *dírda*, kuriuose dominuoja akūtas, o jų garsinė sema žodyne pateikta pirmu numeriu). Tvirtagaliai yra ir skysčio sunkimasi ar išsiveržimą reiškiantys veiksmažodžiai: *sařva*, *ařma*, *vařva*. Tačiau veiksmažodžiai, turintys yandens tekéjimo, švirkštimo semas (*gliùrga*, *kliùnka*, *gùrga* ir kt.) ar net vien tekéjima

reiškiantys (*liūmpa*, *būrga*), kurie, be abejo, irgi yra onomatopėjiniai, kirčiuojami tik tvirtapradžkai. Kritimą, smukimą žemyn reiškiantys žodžiai dažnai turi tvirtagalę priegaidę: *mařma / márma*, *gařma / gárma*, *býra*. Kitokio pobūdžio judėjimą reiškiantys veiksmažodžiai yra tvirtapradžiai.

Destrukciją (arba struktūros kitimą) reiškiančių šio tipo veiksmažodžių DŽ₃ užfiksuota labai nedaug. Ilgosios šaknies – vos keli. Dažnai jie turi gretutines *i*- kamienes arba *éja*- kamienes formas, pvz., *kiáugžda* / (DŽ₂) -i = *kiögžda* / -i “1. džiūti; 2. akyti, koryti; 3. virsti kiaugždu, darytis tuščiaviduriam”, *kūpa* / -i “1. smarkiai virti; bėgti per kraštus, kilti; 2. gerai augti, vešeti”, *dūléja* / *dūla* “1. lėtai irti, virsti dulkėmis, trūnyti; 2. palengva degti, smilkti”. Žodžiai 2 *virbēti*, *vīrba* “virsti virbais, virbti” bei *spīrgēti*, *spīrga* “1. kepamam čirškēti”, *ap-gargēti*, *āpgarga* “apsitraukti kuo (purvu, ledais, sniegu ir pan.), apaugti, apskresti”⁸ neturi gretutinės kito kamieno formos⁹. *Spīrgēti*, *spīrga* greičiausiai irgi yra garsažodinės kilmės, kaip ir *pyškēti*, *pýška*. Tuomet liktų du destrukcijų reiškiantys veiksmažodžiai, turintys akūtinį šaknies kirtį. *Vīrba* akūtą būtų įmanoma paaiškinti tik šaknies vokalizmu (žr. apie šaknis su vokalizmo pirmuoju sandu -i-). Veiksmažodžio *kiáugžda* akūtą taip motyvuoti sunkiau dėl *skaudēti*, *skaūda* (su tuo pačiu šaknies vokalizmu) cirkumflekso. Be to, greta yra tvirtagalės dubletas *kiögžda*. Greičiausiai veiksmažodži *kiáugžda* bus įtraukę į savo kirčiavimo paradigmą gausūs be išimties tvirtapradžiai garsažodiniai veiksmažodžiai *páuška*, *káuška*, *táuška*, *niáuzga* ir kiti, turintys šaknies vokalizmą -au-.

Užfiksuoti tik trys šviesą reiškiantys veiksmažodžiai: *žverbléti*, *žveřbla* “dz. tviskēti, spindēti”, *mírgēti*, *mírga* ir *žvilgēti*, *žvilga*. Prie jų prisišlieja ir šviesos semas turintys judėjimo (su vibracijos atspalviu) žodžiai: *virpēti*, *vítpa* “3. mirgēti” ir *kirbēti*, *kírba* “2. knibždēti, mirgēti”. Visi šios reikšmės veiksmažodžiai, išskyrus pirmajį, turi tvirtapradę šaknies priegaidę, jų sasaja su šaknies balsiu -i- labai ryški.

Sunku būtų rasti kokią nors priegaidės ir psichinės arba fizinės ypatybės reikšmės sasają, nes tą pačią skausmo reikšmę turi ir *sópa* (akūtas), ir *skaūda* (cirkumfleksas). Perstéjima ar niežéjima reiškiantys *tvóaska*, *dílga* – abu tvirtapradžiai. (*Dílga* dar reiškia knietėjimą, rūpėjimą, o *tvóaska* pagr. reikšmė – “bilda, pokši”.) Tačiau, laikantis teiginio, jog šaknies pradžios samplaika *sk-implikuoja* cirkumfleksą (*skaūda*, *skarñba*), galima teigti, kad kitų psichines arba fizinės ypatybes reiškiančių žodžių akūtą suponuoja jų reikšmę.

⁸ Dėl pastarojo žodžio reikšmės žr. LKŽ III 129.

⁹ Kitų veiksmažodžių nurodytų atitinkamoje grafoje mutacijos arba destrukcijos reikšmės yra antrinės, kilusios iš garsinės arba judėjimo reikšmės: *pyškēti*, *pýška* “2. su triukšmu skilti, eizéti”, *poškēti*, *póška* “su garsu degti”, *čiūškēti*, *číška* “3. spīrgēti”, *riedēti*, *riéda* “4. kaltis, ristis (iš kiaušinių)”. Jų akūtas susijęs su pagrindine garso reikšme, o cirkumfleksas – su riedėjimo.

Kvapa reiškia tik vienas šio tipo veiksmažodis, tačiau *a*-kamienė jo forma yra tik gretutinė šalia pagrindinio *i*-kamieno – *smirdéti*, *smírdí* / -*a*. Tad, nors akūtas suponuotų *a*-kamieną, reikšmė yra artimesnė pagrindinei – *i*-kamienei formai.

Visuomeninių santykių reikšmės veiksmažodžiai nagrinėjamam tipui nebūdingi, todėl negalima ko nors konkretesnio apie jų kirčiavimą pasakyti: *mokéti*, *móka* “1. duoti pinigus atsilyginant už gaunamą daiktą, atliktą darbą ir pan.; 2. tarm. atsieiti, kainuoti”, *triūséti*, *triūsa* “kiek triūsti, darbuotis”.

Taigi pastebėta tik garso (jo intensyvumo), judėjimo (riedėjimo, sunkimosi), šviesos ir iš dalies destrukcijos reikšmių sasaja su šaknies priegaidė.

IŠVADOS

1. *Varvéti* tipo veiksmažodžių priesaga -éti yra dominuojanti, kirčiuota, nepriklausomai nuo šaknies priegaidės nepriesaginėje esamojo laiko formoje (*varvéti*, *vařva*, -éjo; *mokéti*, *móka*, -éjo; *galéti*, *gáli*, -éjo ir t.t.). DŽ₃ pateikiama tik viena terminė išimtis, kur visos formas turi kirtę šaknyje (*áidéti*, *áida*, *áidéjo*).

2. Nepriesaginėse esamojo laiko formose ir *a*- kamieniai, ir *i*- kamieniai veiksmažodžiai, turintys fonologiskai **trumpus** balsius *i*, *u*, *a*, *e*, po kirčiu pailgina paskutiniuosius du [*láša*, *těška* ir *gáli*; plg. su -séti'vediniais *trakšéti*, *trákši*(*trakš+séti*, *trákš+si*), *žlegéti*, *žlègss* ir pan.]

3. **Ilgajų šaknies vokalizmą** turinčių *a*- kamienių veiksmažodžių esamojo laiko formų šaknies priegaidę lemia:

A. Morfonologinė struktūra

Konsonantizmas:

a) **auslauto** konsonantinės samplaikos *-šk-* (retesnė *-sk-*) visuomet susijusios su šaknies akūtu, pvz., *tárška*, *bárška*, *tvóska*. Šaknyse su auslauto *-zg-*, *-zd-* taip pat dominuoja akūtas, tačiau ne visuomet (*niùrzga*, bet *bałzga*). Priegaidės sasajos su kitokiu auslauto konsonantizmu nepastebėta;

b) **anlauto** *č*, *c*, *dz*, *dž*, *bl*, *kn*, *sp*- veiksmažodžiai turi tvirtapradę šaknies priegaidę, bet ji greičiausiai yra labiau susijusi su šių veiksmažodžių vokalizmu. Anlauto *sk*- galėtų būti susijusi su šaknies cirkumfleksu: *skaúda*, *skařmba* / *skámba* (tik 2 pavyzdžiai). Šaknies priegaidės sasajos su kitokiu auslauto konsonantizmu nepastebėta.

Vokalizmas:

c) **dvibalsinėse** šaknyse dominuoja akūtas (išimtis – *skaúda*);

d) šaknyse su **ilgaisiais balsiais** *-ū*, *-ie*, *-y* dominuoja cirkumfleksas (išimtys: *pýška*, *dúzga*), o su balsiais *o*, *uo* – akūtas, pvz., *póška*, *žem. liúoba*, *žem. kiáugžda* (išimtis – *kiôgžda*);

e) dvigarsinių šaknų akūtas susijęs su dvigarsiais, kurių pirmieji sandai yra balsiai *e*, *i*, *u* (išimtys – *buñba*, *žveřbla*);

f) šaknims su dvigarsio pirmuoju sandu *a* būdingas cirkumfleksas (*gařgžda* ir kt.), tačiau čia daugiau išimčių (*tárška*, *bárška*, *nárna*, *blázga*, variantiniai *bařmba* / *bámba*, *dárda* / *dařda*, *gařma* / *gárma*, *gařga* / *gárga*, *mařma* / *márma*, *žváňga* / *žvaňga*).

Morfologinė struktūra:

g) vokalizmo ir konsonantizmo įtaka šaknies priegaidei neatsiejama nuo nagrinėjamujų veiksmažodžių morfoliginės struktūros. Lyginant juos su bendrašakiniais šakniniais *ia*-kamieniais veiksmažodžiais išryškėja akcentinė opozicija (jei *varvēti* tipo veiksmažodis yra akūtinis, tai bendrašaknis *ia*-kamienis – cirkumfleksinis, pvz., *birzga* (*birzgēti*, -*éjo*) : *birzgia* (*bižgztī*, *bižgze*), taip pat *tárška* : *tařškia*, *sùlpa* : *sułpia* ir kt. Beje, tvirtagaliai *a*-kamieniai su priesaga -*éti* tokį porą neturi;

h) priesagos -*séti* bendrašakiniai *sí*-kamieniai veiksmažodžiai visi yra tvirtapradžiai, tačiau tai aiškintina ištiktukine jų kilme.

B. Semantika

a) vyrauja **garsą** reiškiančių veiksmažodžių akūtinė penultima. Cirkumfleksą dažniausiai lemia garso intensyvumo reikšmė (*bańba* / *bámba*, *buńba*). Tačiau veiksmažodžių *bałzga*, *kańba* ir kt. cirkumfleksas aiškintinas morfonologijos įtaka;

b) **riedėjimo** ir **skysčio sunkimosi** reikšmės suponuoja cirkumfleksą: *riěda*, *riěta*, *rýta* ir *aĺma*, *saĺva*, *vařva*. Kiti **judėjimo** reikšmės veiksmažodžiai yra akūtinės šaknies;

c) du **švesą** reiškiantys veiksmažodžiai yra tvirtapradžiai (*mírga*, *žvílgia*). Tvirtapradžiai yra ir judėjimo veiksmažodžiai, turintys švesos atspindėjimo semas (*vírpa*, *kírba*). Vienintelis dz. *žveřbla* yra tvirtagalnis;

d) **psichines-fizines ypatybes** reiškiantys žodžiai yra tvirtapradžiai, išskyrus anlauto *sk-* turintį veiksmažodį *skaúda*;

e) sąsajos tarp šaknies priegaidės ir likusiųjų reikšmių nepastebėta.

Yra sisteminių polinkių apibendrinti akūtinę priegaidę.

LITERATŪRA

DŽ₂ – *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*, Vilnius: Mintis, 1972.

DŽ₃ – *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1993.

J a k a i t i e n ė E. 1988: *Leksinė semantika*, Vilnius: Mokslas.

DLKG – *Dabartinės lietuvių kalbos gramatika*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1994.

LKŽ III – *Lietuvių kalbos žodynas 3*, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1956.

LKŽ VII – *Lietuvių kalbos žodynas 7*, Vilnius: Mintis, 1966.

S k a r d ū s P. 1943: *Lietuvių kalbos žodžių daryba*, Vilnius.

S t u n d ū s A. 1995: *Lietuvių bendrinės kalbos kirčiavimo sistema*, Vilnius: Petro ofsetas.

THE ACCENTUATION *a*-STEM VERBS WITH INFINITIVE SUFFIX -*éti* (MORPHOLOGICAL TYPE *varvēti*, *vařva*, *varvējo*)

Summary

There are some morphological types of verbs with the suffix -*éti* in Lithuanian language. All the types have the same suffix of the infinitive (-*éti*) and praeterit (-*éjo*). The main differences are in present forms. The third person of present can be suffixal (-*éja*) or unsuffixal: *i*-stem (*myli*), *a*-stem (*moka*) and others. The semantics and wordbuilding of those types are different enough not to mix them.

The object of the paper is *a*-stem verbs with the suffix -*éti*. The distinct signs of those verbs are the following:

1. The suffix of the verbs of this type is stressed and dominative independently of the intonation of the form in the present tense, which is not suffixed (*varvēti*, *vařva*, -éjo; *mokéti*, *móka*, -éjo).

2. The stressed phonologically short vowels *a*, *e* become long in present forms (*lāša*, *těška* and *i*-stem *galí*; compare with the derivatives of the suffix -séti: *trakšéti*, *trákši* [*trakš+séti*, *trákš+sí*], *žlègséti*, *žlègsi*).

3. The accentuation of verbs with a long vocal in the root depends on the following factors:

A. Morphonological structure

Consonantism:

a) the roots ending in the consonants *-šk-* (more seldom *-sk-*) always have falling accent (*tárška*, *bárška*, *tvóska*). The same accent dominates in the roots, ending with *-zg-*, *-zd-* (*niùrzga*, but *balžga*);

b) the accent is not connected with the consonant beginning of the root. Only combination *sk-* could implicate the rising accent of the root (*skaúda*, *skařmba* / *skámba*).

Vocalism:

c) the falling accent dominates in the roots with vocal diphthongs (the exception – *skaúda*);

d) the rising accent dominates in the roots with long vowels *-ū-*, *-ie-*, *-y-* (the exception – *pýška*, *dúžga*). The roots with vowels *o*, *uo* have the falling accent (*póška*, *liúoba*, *kiáugžda*, but *kiogžda*);

e) the falling accent is connected with the diphthongs whose first components are vowels *e*, *i*, *u* (except *buňba*).

g) The rising accent is connected with the diphthongs, whose first component is the vowel *-a-* (*gařgžda*), but there are more exceptions [*tárška*, *bárška*, *nárna* and *blázga*, *brázga* (*n* disappears in the position before spirants), variants – *bařmba* / *bámba*, *dárda* / *dařda*, *gařma* / *gárma*, *gařga* / *gárga*, *mařma* / *márma*, *žváanga* / *žváñga*].

Morphological structure:

h) The influence of vocalism and consonantism on the accent of the root can not be abstracted from the morphological structure of the verbs. There is an accentual opposition between the *a*-stem verbs with suffix *-éti* and *ia*-stem root verbs. If those two types of verbs have the same root, the first one will have the falling accent and the other will have the rising accent, e. g. *bírzga* (*bírzgéti*, -éjo): *bířzgia* (*bířgzti*, *bířzge*), also *tárška*: *tařška*, *sùlpa*: *súlpia* etc. The *a*-stem verbs with the rising accent do not have such pairs.

B. Semantics:

a) The verbs which mean the sound have the falling accent in most cases. The rising accent is determined by intensity of this sound (*bařmba* / *bámba*, *buňba*).

b) The meanings of rolling and trickling of water are connected circumflex: *riěda*, *riěta*, *rýta* and *al̄ma*, *sařva*, *vařva*. Other verbs, which mean the moving (motion) have the acute root.

c) Two verbs meaning the light (shining, reflection) have the falling accent (*mírga*, *žvìlga*). Even the verbs with the semes of light (*vírpa*, *kírba*) have the same accent.

opakování nejdřív s akcentem na vý- a třetím s akcentem na zevní i. v. místě
máme větší možnost využít (čís.) svářitelného akcentu základního akcentu na i. v.
nebo (čís.) svářitelného akcentu základního akcentu na i. v. místě
pouze v základním akcentu můžeme použít svářitelný akcent na i. v. místě
máme větší možnost využít (čís.) svářitelného akcentu základního akcentu na i. v. místě
nebo (čís.) svářitelného akcentu základního akcentu na i. v. místě